

ՄԻ ԴԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ԵՐԻՄԱՍԱՐ... դաց ոմանք ոստտիկ վարակուած են յոռետեսութեամբ: Իրենց նախաձեռնաց քով ուրիշ բան չեն տեսներ, բայց միայն կեղծիք, առասպել, ստուծիւն: Ամենւինչ գիտեն ճանաչել եւ յարգել նոցա ուսումնական բարձր վիճակն իրենց օրով, եւ մեծ երախտիքը. եւ քանի մի սխալներու համար, որոց չափ ամէն ազգաց մատենագրաց քով կան, նոցա բոլոր վաստակը եւ անունն ոտնակոխ կ'ընեն...»: Այսպէս կը խօսէր քանի մի օր յառաջ Հայ մատենագրութեամբ զբաղող օտարազգի նշանաւոր բանասէր մի, խօսելով մի ուրիշ Հայ բանասիրէ Մ. Խորեանացոյ վերայ հրատարակուած վերջին քըննդատութեան մի նկատմամբ:

Այդ խօսքը եթէ Հայ մի զրուցէր, պիտի համարուէր թունդ ազգասէր, աւանդական համոզմանց երկրպագու, գրական յառաջագիւտութենէ անճաշակ: Եւ սակայն օտարազգւոյ մի անկողմնակալ բերանն է՝ որ կը վերկայէ զայդ, եւ զոր չէ կարելի արհամարհել:

Յիւրաքի՜ գերմանական քննադատութեամբ զեղծանք մենք. օտարի գէնքն օտարէն աւելի գիտացիւք գործածել, եւ այն՝ մեր հարց դէմ. եւ նոցա ամենէն աւելի նուիրական գործերը եւ ոմանց անձինքն իսկ ոչոնչացուցիւք, այսօրինք՝ կարծեցիւք ոչոնչացնել: Մեր նպատակն է շատ անգամ ոչ եթէ յայտնել ծածկուած ճշմարտութիւն մի, որ կարծուածին չափ գիւրին բան չէ, այլ ինչ եւ է նոր բան մի ըսել՝ փափաքանօք գիտական եւ քննադատ կոյտելու ազգէն, կամ լաւ եւս՝ անաչառ քննադատ երեւելու խիստ դատաւիտութեամբ:

Յաճախ մեր երեւակայութեան առջև կ'ենն ապագայ դար մի, յորում հրապարակի վե-

րայ, փոխանակ՝ օրինակ իմն՝ մի Խորենացոյ, պիտի շրջին հինգ հարիւր եւ աւելի Խորենացիներ՝ ընդարձակ եւ համառօտ: Եւ որպիսի պիտի լինի տաղնապն այդ ժամանակի սերնդոց, երբ զիրենք ստիպուած տեսնեն փոխանակ միոյ՝ կարգաւ այդչափ մատեան, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ — ուրիշ ծիծաղելի հանգամանք մի — մին միւսոյն եղծումն. ուրեմն բոլորն է միասին մի ոչինչ: Այդ ամենէն շատ աւելի նպատակայարմար պիտի լինէր մի միայն քննադատութիւն, որոյ տեսութիւնքն հաստատուած լինէին՝ ոչ թէ սոսկ գրելու համար մտածուած բռնադատ փաստից, այլ շօշափելի՝ լուրջ եւ անվիճելի հիմանց վերայ:

Կը մտածենք եւս. եթէ նախնաց գրուածները չլինէին, մեր կորովի քննադատներն, որոնք այժմ թողած իրենց տաղանդէն մի արդիւնք յառաջ բերելու փոյթը, միայն այլոց բերածներուն հետաշատութեամբ կը պարսպին, ինչ մատենագրութիւն պիտի թողուին յետնոց: Յայտնի է թէ ոչ ինչ: Եթէ չլինէր Եղիշէ պապազոյ դարերը գոցէ անունն իսկ չլէին պր. Գրիգ. Տէրպօղոսեանի, չլինելով ստեած նորա «Նկատողութիւններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ» վերնագրով երկայն յօդուածը, որ տպուեցաւ Ամսթերդամ շաբաթիկոյ տարւոյս 6, 7 եւ (դեռ անյայտ) Թուոց մէջ*: Այդ յօդուածն է, որ առիթ կու տայ մեզ ներկայ խորհրդածութեանց, եւ տեսութեանց՝ զոր պիտի կատարենք նոյն իրին վե-

* Անցեալ տարի նոյն հանդիսի մէջ ուրիշ մ'այլ հրատարակեց, «Եղիշէի պատմութեան աղբիւր» վերնագրով, որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ:

բայ. նպատակ ունենալով հրաւիրել պատուական յօդուածագրին ուլը այն հանգամանքի վերայ, թէ ինչպէս իւր ընտրած քննադատութիւնը համարտութեան եւ արդարութեան սահմանէն դուրս մղած է դինքն ընդդէմ այն անձին, որ սննդափ մեքանոր է ամէն հայ սրտի: Անցնինք ուղղակի յօդուածին:

Յարգելի քննադատն ի սկզբուն կը դնէ Եղիշէի պատմութեան հանգամանաց մասին փոքրիկ յառաջարկ մի, յորում կը դատի գնա՝ առաջին, «միակողմանի աղբիւր» • երկրորդ, նորա դիւցադուները «յափազանց քած գործերով ներկայացուած» • եւ երրորդ, Եղիշէի պատմածները «չատ անգամ հակասում են» նոյն դարու վերայ միւս գրողաց, Ղզփարպեցւոյ, ՅՇ • իսթողիկոսի, Թովմ • արծրունոյ, Վարդան պատմի եւ այլոց:

Եւ իւր քննադատութեան նիւթ առնելով Եղիշէն է Ղազարայ երկրորդ դրուագին համեմատութիւնը, նոցա մէջ եղած տարածայնութիւններէն կը դատէ հետեւալ կէտերը. «Վարդանանց պատերազմը իբրեւ պատմական մի խոշոր երեւոյթ, ունէ՛ր արդեօք իւր հիմնական պատճառները, նախապատրաստող շրջանը, թէ քրեքնակի մի միտք էր, որ լուպէապէս ծագեց մոգերի մտքում, որոնց խորհրդով՝ իբր թէ՛ Յազկերտ ձեռնարկեց մի դժուար գործի: Մի եւ նոյն ելքով էին կուսմենում հայոց կուսակցութիւններն վտանգի առաջն տանել, եւ նրանցից իւրաքանչիւրը ինչպիսի՞ ոյժի եւ դիրքի տէր էր: Մարգպանը ինչ դիրք էր բռնել: ունէ՛ր գործունէութեան մի որոշ ծրարդիր: Ո՞րքան նպատեց եւ որքան փնտանք Վարդանը այդ ծրարքի իրադրութեանը»: — Եւ կը յարէ. «մեր կատարած համեմատութեանը նայելով, այդ երեք հարցերի պատասխանները որոշ կերպով տարբերում են Ղազարի եւ Եղիշէի մէջ, մանաւանդ թէ ուղղակի հակասում են իրար, եւ մենք այդ պիտի ցոյց տանք հետեւեալում»: Եւ իւր յօդուածը կը բաժանէ չորս մասանց, որոց վերջինը դեռ անյայտ է:

Ա

Առաջին մասին* մէջ կը սկսի նա նկատել, թէ «Վարդանանց պատերազմի նպատակը, ըստ Եղիշէի, մոգերի ցանկութիւնն

էր, որ պարսկական կրօնի երկրպագուները շատանան, որ Յազկերտն աղանդաւոր հպատակ չունենայ»: Չայս հաստատելու համար յառաջ կը բերէ Նիդիշի մի պարբերութիւնն՝ ըստ հաճոյս քաղուածով մի. «Ասեն մոգքն. Արքայ քալ»* եւ այլն: Եւ կը յաւելու. «Այսպէս՝ մոգերը, ըստ Եղիշէի, ներդրողի եւ Յազկերտին անգամ հրահանգողի նշանակութիւն ունէին»: — «Բայց այդպէս չէ Ղազարի մէջ. այստեղ Միհրնբութեան է, որ Յազկերտին հետ առաջին անգամ խօսում է Հայոց խնդրի մասին, եւ նորա կարծիքով՝ կրօնափոխութեան հարցը ծագում է աւելի հիմնական՝ քան կրօնական պատճառներէր: Հայոց աշխարհը մեծ է եւ պիտանի. մօտ ու սահմանակից է կայսեր իշխանութեան, այլ եւ կրօնը նոյն է Հայոց եւ Յունաց մէջ. եթէ Հայերին արեւապաշտ դարձնես, ասում է Միհրնբութեան Յազկերտին, այնուհետեւ «գլխից սիրեն եւ զԱրեւաց աշխարհն, եւ ի կայսերէն եւ յօրինաց նորա եւ յաշխարհէն մերտին եւ հեռանան ի բաց, եւ լինի այնուհետեւ աշխարհն ընդ մեզ սերտ սիրով եւ միաբնութեամբ», եւ այլն, երկու կտորներ նոյն միտքը պարզող** Ապա Տէրպօղոսեան կը դիտէ, թէ այդ միտքը սեպակական էր սասանեանց՝ Բ Դապուհէն սկսած. որով աւելի կը ջնանայ հաստատել պարսից հազարապետին խորհուրդը: Եւ վերջապէս իւր «բոլոր նկատածները ամփոփելով, տեսնում ենք, կ'ըսէ, որ Վարդանանց պատերազմի պատճառների նկատմամբ՝ Ղազարն ունի լայն հայեացք, բուն քաղաքական տեսակետ. իսկ նոյն խնդրում Եղիշէի միակողմանի, կրօնական մեկ նութիւնը նորա հայեացքների եւ հետեւաբար պատմութեան թոյլ կոյմն է հանդիսանում»:

Ուրեմն Եղիշէի եւ Ղազարայ տարածայնութիւնքն ըստ մեր քննադատին կը կայանան, նախ՝ Յազկերտի խորհրդատուաց անձանց մէջ, եւ երկրորդ՝ արուած խորհրդոյն տեսակին մէջ: Մենք այլ քննենք այդ կէտերը, չլստանալով Տէրպօղոսեանի մեկնութեամբ: Եւ յարմարագոյն կը համարինք սկսել երկրորդէն:

Ա. Եթէ Եղիշէի եւ Ղազարայ խօսքերը կարողանք այնպէս՝ ինչպէս Տէրպօղոսեան մէջ կը բերէ քաղուածով, յիշաւի նոցա հայեացքը տարբեր պիտի գտնենք իրարմէ. առաջ՝ նոյնը՝ կրօնական, եւ երկրորդին՝ քաղաքական: Բայց որչափ մեծ կը լինի ընթերցողաց զարմաւերը, երբ մի եւ նոյն խօսքերը կը

* Նորա բուն Ա մասն ուրիշ խնդրոյ վերայ կը խօսի, որ ուղղակի կտալ չունելով յառաջաբանի մէջ յայտանք նպատակին հետ, մենք անոր պատասխանը յետաձգեցինք, եւ Բ մասն կոչեցինք Ա:

* Տգ. Վենետ. 1864, յէջ 15:

** Տգ. Վենետ. 1875, յէջ 119, 120:

կարդանք բուն իսկ մատենագրաց քով՝ իրենց ամբողջութեան մէջ, բոլորովին տարբեր բովանդակութեամբ: Տէրպօղոսեան իրեն նպատակ ունենալով՝ ինչպէս կ'երեւի պարզապէս՝ տկարացնել զԵղիշէ եւ բարձրացնել զԿարաբ, երկոցսն վկայութեանց մէջ եւս ինչ որ աննպատակ գտնել է իւր գիտաւորութեան գուրս է թողեր, եւ նպաստաւորը միայն քաղեր: Մինք ոչ Եղիշէի հայեացքը կը գտնենք զուտ կրօնական, եւ ոչ Վազարայնի զուտ քաղաքական. այլ երկուքն այլ ունին թէ կրօնականը եւ թէ քաղաքականը, ուրեմն մի եւ նոյն հայեացքը: Տեսնենք այժմ իւրաքանչիւրին վկայութիւնքը զատ զատ:

Եղիշէ կը գրէ. «Ասեմ մօզքն. Արքայ քաջ, աստուածքն ետուն քեզ զտէրութիւնդ եւ զյաղթութիւն, եւ ոչ ինչ կարօտն նոքա մարմնաւոր մեծութեան, բայց եթէ ի մի օրէնս դարձուցանես զամենայն ազգս եւ ազգին, որ են ի տէրութեան քում». Հոս կ'աւարտի կրօնականը եւ կը յայրորդէ քաղաքականը. «յայնժամ (այս ինքն՝ իբր հետեւանք առաջնոյն) եւ աշխարհն յոռնաց հնազանդեալ մտնոք ընդ օրինօք քովք: Արդ զբանս զայստօրի վաղվաղակի կատարեալ զու, արքայ, զօր զուսարեա եւ զունդ կազմես, խաղազնա... Եւ որպէս երեւիս մեզ ի դենիս մելում, տիրես դոռ եւ երկրին քոչանաց, եւ յոյնք իսկ ոչ եւանեն ընդ քո իշխանադէպնդ: Բայց միայն զազանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ» (15): Տէրպօղոսեանի կողմանէ դուրս թողաւած են վերջին երկու նօտադիր նախադասութիւնքը, որք կը խախտեն նորա միակողմանի տեսութեան հիմունքը: Նա պահէր է միայն առաջին նօտադրեալ տողը հաւանորէն լաւ չիմանալով անոր միտքը. «Աշխարհն յունաց, կ'ըսեն, հնազանդեալ մտնոք ընդ օրինօք քովք». Հոս օրինօք բառը եթէ նշանակէր կրօնք, պիտի չըսէին քովք, այլ մերովք, ինչպէս ի ստորեւ՝ «ի դենիս մելում». ասպ ուրեմն օրինքը կը նշանակէ հոս՝ աշխարհ, տէրութիւն, — զի այդ բառն այս իմաստն այլ ունի: — Բայց առանց ազոր իսկ շատ պարզ են գեղչուած տողից իմաստներն, եւ անկարօտ ցոյց տալով թէ ինչպէս կը բովանդակեն քաղաքական հայեացք, զոր Տէրպօղոսեան չէ ուզած սեռնել:

Փարպեցւոյն լսենք այժմ: Նա այն կիտէն՝ յորում կը սկսի խօսել Միհրնեսեանի վերայ, կը ներկայացնէ զնա միզ՝ մարդ մի աստուիկ մոլեռանդ արեւապալատութեան, որ միշտ կ'երկնէր իւր սրտին մէջ «զխորհուրդս անօրէնութեան՝ ի կործանումն եւ ի կորուստ քոչաւմիտ ոգոց» (107), եւ ոչ թէ ուրիշ

վախճանաւ: Իւր առաջին որսը՝ Վարազվազան սխնեցին իրեն շահելու համար՝ ոչ թէ քաղաքական անկախութիւններ կը շնչէ նորա մէջ, (թէպէտ նա առանձին «ի միտս իւր» ունէր այդ յոյսը, 114), այլ երկայն եւ ճարտարաբան ճառերով կը ցուցնէ անոր զրադայտական կրօնից կարծեցեալ մեծութիւնը, վսեմութիւնը եւ ճմարտութիւնը: Եւ երբ կը զրկանի նա, ինքն «խնդամիտ եղեալ» կ'ուրախանայ, համարելով թէ համոզեց զնա, եւ «կամաւ եւ ախորժելով յանձն էառ» (120): Վարազվազան կ'առաջարկէ անոր նաեւ հայոց դարձն ի մոգութիւն, «ճանաչելով ի նոյն խորհուրդս չարութեան յորդոր եւ զկամս» նորա (108), եւ երբ վերջինս կը ներկայանայ Յազեկբորի՝ նոյն առաջարկութեան համար, մենք տակաւին ուրիշ խօսք չենք գտներ նորա բերանը, բայց եթէ եւս ուսնդուն հոգ մի «յաղաքս գիտի որոց... որով ոգիք ծառայից (քրիստ. Հոյապառկաց) մի՛ կորեցին». թէ «աստուածք զոգոցն գիտս ջերմագոյն եւս զրին եւ կամին տեսանել». զօգիս «ի մարտութիւնն ի ճանապարհ ածիք». Հոգալ «յաղաքս այնչափ ոգւոց գիտի» եւ այլն. եւ թէ վերջապէս՝ «եթէ հոգալք ընդ այնչափ ոգւոյ փրկութեան, զիտացէք զի աւելի քան զաստի թաղաւորութեանդ մեծութիւնդ զոր ունիք, ոգւոցն բարի եւ մեծութիւն որ ինէր անդ (յաշխարհն հայոց, վրաց եւ աղուսեանից), շատ օգուտ էր ձեզ եւ պիտոյ» (117-8):

Մինչեւ Հոս Միհրնեսեանի ճառին ամբողջութեան մէջ, որոյ քանի մի կէտերը միայն քաղցրինք, կը տեսնուի զուտ կրօնական հայեացք եւ նպատակ, ինչպէս մօզաց խրատուն առաջին մասին մէջ յԵղիշէն. բայց որչափ աւելի եւսնդանալից եւ երկայնաբան քան զայն: Այսուհետեւ վերջապէս սա այլ կը շրջէ իւր խօսքը քաղաքականի. «Ես առաւել այլ օգուտս մեծամեծս եւ կարեւոր իրս տեսանեմ՝ յիրս յայս՝ արեաց աշխարհիս». եւ կը սկսի յիշեցնել, — բայց դեռ միշտ կրօնականը՝ հոգոցն օգոստը ներս խառնելով, — թէ հայոց աշխարհն յունաց սահմանակից լինելով, եթէ մոգութիւն ընդունի, պարսից հետ աւելի սերտիւ կը կապուի. նոցա պատճառաւ աղուսալք այլ իրենց կը յարին, եւ այնու կը զօրանայ իրենց պետութիւնն յունաց դէմ. ինչ որ յառաջ տեսանք: Այս երկրորդ մասին սկզբնաւորութիւնը՝ «Ես առաւել այլ օգուտս... տեսանեմ յիրս յայս», Յազեկբորի միտքը եւ սիրտն աւելի եւս հրապարելու եւ նախորդ առաջարկութեան վերայ համոզելու յայտնի երեւոյթ կ'ընծայէ այս երկրորդին. եւ չի ընդունիր

ընաւ՝ որ սա եղած լինի առաջնոյն պատճառ,
ինչպէս կը կարծէ Տէրպօղոսեանս. այլ ընդ
հակառակէ՝ հետեւորդ եւ օժանդակ միւսին:

Ակնբերեւ է թէ այս խորհուրդը Եղիշէն
առած է Փարպեցին, եւ աւելի ընդարձակե-
լով՝ պարզապէս Վիհրնբրսնէի շրթան-
վարայ, տեղ տեղ հանդերձ աւելորդ երկայ-
նաբանութեամբ որ սեպական է իրեն: Մեր
քննադատն այլ նոյնպէս պարզաբաններ է Ղա-
զարայ խօսքերը, առանց համարելու՝ թէ
այդու տարբեր բան մի կ'ըսէ քան զնա:
Միայն թէ Եղիշէի քաղաքական հայտացքն
աւելի լայն է քան զՂազարայն, եւ համա-
ձայն գոռոզ ձկտմանց արքայից արքայի, որ
ոչ միայն տկարացնել կը ցանկար յունաց
ոյժը, այլ եւ եթէ կարելի էր՝ նուաճել իսկ
դանտը. եւ ահա այս միտքն է որ կը փայ-
փայեն մոգերն ըստ Եղիշէի: Եւ ոչ այս
միայն, այլ եւ «տիրելն երկրին քուշանաց».
խորհուրդ մի, որ Տէրպօղոսեանի գրչին մի
հարաւածով կը տեղափոխուի հազարապետին
մտաց մէջ. «Վիհրնբրսնէի կարծիքով, կը-
սէ, յունաց դէմ պատնէշ ունենալ հայերին,
այն ժամանակ երկրի մարդը՝ զինուորական
ոյժը կարելի էր ուղղել հոնաց դէմ (քու-
շան)». «մինչ մեղք նորա խօսից մէջ հոնաց՝
կամ որ նոյն է՝ քուշանաց* անուան իսկ
չենք գտներ:

Եթէ Եղիշէի եւ Ղազարայ հայեցից մէջ
անհրաժեշտ հարկ է ընտրութիւն դնել, Ղա-
զարայ վերայ պէտք է այնպէս նայել՝ ինչպէս
նա ինք զինքն կը ներկայացնէ մեզ, անկեղ-
ծութեամբ խոստովանելով, թէ իւր ձեռնար-
կած գործը՝ պատմագրութիւնն «ի վեր քան
զկար գիտութեան մերոյ էր» (17), — զխա-
ւորապէս այն դիպաց մէջ՝ որք ժամանակաւ
կանուխ էին քան զինքն. — գործ մի, «ուր
պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ
կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ
գիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգա-
գրութիւն անպարտաւ յականջ իմաստասէր
լսողաց»: Մեր քննադատն անաեւելով ա-
ռաջին վկայութիւնը, անտեսելով նա եւ
«պիտոյ են» խօսքը՝ որ կորօտութիւն կը
յայտնէ, մէջ կը բերէ լոկ մնացածը, իոր
ցուցնելու համար՝ թէ այդ ուղղութեամբ
է գրեւ Ղազար: — Գալով Եղիշէայ, իւր
պատմածոց «ականատես» (9) եւ «ոչ ի լուր
զարթուցեալ» (27) վկայի՝ ինչպէս Ղազարն
էր, յայտնի է՝ թէ նա աւելի լաւ կը ճանաչէր
պարսից ձկտումները, մօտէն չօշափելով նոցա

երակը եւ տարիներով շփուելով նոցա հետ
ընդ հայոց զնգին՝ որուն քահանայութիւն
կ'ընէր մինչեւ մեծ պատերազմն, ըստ Սոփե-
րաց (ՃԱ) յայտնի վկայութեան*. եւ լաւ
հմտանալով նոցա կրօնական պաշտամանց եւ
իրեն սեպականելով մինչեւ իսկ նոցա լե-
զուին՝ յատ բառերը:

Այս անսթեքեւթ ճշմարտութեան յայտ-
նութենէ վերջ, «պրագմատիկական ուղղու-
թիւնից» բոլորովին հեռի կը գտնենք այն
երգիծանքը՝ զոր Տէրպօղոսեան կ'ուղղէ Ե-
ղիշէայ, թէ «Երեւոյթի միայն արտաբերելը
տեսնելու սրատեսութիւն ունի»: Մեր նախ-
նեաց սխալներու պաշտպան չենք. բայց եւ
չենք արգարացներ նոցա երեսին նետուած
այն ճրիկն ինքնութիւնքը, որը նոցա խօսից
արտաբերին անգամ յտեսնելու սրատեսութեա-
նից յառաջ կու գան: — Դառնանք այժմ
քննել՝ թէ ո՞վ կամ ճշգրէ էին խրատութեան ար-
քայից արքայի:

Բ. Ահա մեր առջեւ ունինք երկու պատ-
մագրեր, որոց մին՝ Եղիշէ՝ սկսեալ նախ
քան Յազկերտի այդ խորհուրդն ընդունելը՝
կը յաճախէր ի Պարսկաստան, ինչպէս ըսինք.
եւ կը վկայէ՝ թէ «ես ինքնին անձամբ ի տեղ-
ւոյն պատահեցի եւ տեսի» (27) Յազկերտի
ընդունած խորհուրդն գործադրութեան սկզբ-
բնաւորութիւնն ի Պարսկաստան: Իսկ այն
օրէն անցած էին քառասունն աւելի տարի-
ներ՝ երբ Ղազար սկսաւ գրել իւր պատմու-
թիւնը. մեռեր էին Յազկերտ եւ Միհրնբր-
սնէ «ծերն դառնացեալ» (Եղ. 69). առաջ-
նոյն յաղորդէր էր Պէրօզ, եւ սորա՝ Վա-
ղարշ: Մեռած էին նոյնպէս Յազկերտի հետ
գործող հայ նախադասք. Փարպեցին թէպէտ
կանուխ տեսած էր զհամա. Արշալույս, բայց
անորմէ լսածներն «ըստ տկարամտութեան
մերոյ, կ'ըսէ, ոչ եղաք բաւական՝ յիշել զբո-
վանդալին ի կարգի» (316). նա եւ չգիտենք՝
թէ ամէն բան լսած էր Արշալույս, կամ սա
ինչպէս ի հայտ, նոյնպէս եւ ի պարսա կատա-
րուած ամէն բանին ճշգրիտ տեղեանի էր: Արդ
այսպիսի պայմանի մէջ արդարամտութեան
դէմ կը թուի մեզ պատահելը Ղազարայ ը-
սածին, եւ թէ Միհրնբրսնէի կը խորհրդատուէն,
եւ ոչ մոգերն՝ ըստ Եղիշէայ. եւ չենք ըմբռ-
ներ՝ թէ այդ ժամանակէն հազար չորս հա-
րիւր յիսուն եւ հինգ տարի վերէ Տէրպօղո-

* Այդ պաշտամանը միայն կրնար «տեղէն ի տեղումն
պատահել» (Եղ. 27), այսինքն ի Պարսկաստան. եւ յետ
պատերազմին կը ճշմարտի (Սոփ.): Այս իսկ պատճառ-
ներով չէր կարող նա 449ին «եղիշէական ամատենաց»
(46) լինել, այլ սա պատմէն տարբեր ոմն էր:

* «Հոնաց աշխարհին, զոր քուշանս անուանեն».
Եղիշէ, 20:

սեան ինչպէս հասկացաւ առանձնոյն ճշդութիւնը եւ երկրորդին սխալը՝

Փարպեցոյն խօսքերն ըստ մեզ քնակաւ նութենէ՝ հետեւաբար եւ հաւանականութենէ շատ հեռի են։ Զոր օրինակ, նա ուստի՞ գիտէր՝ թէ հազարապետն «արկեալ (էր) ի միտս (իւր) ի շատ անգ Գորհուրդս անառնութեան», կամ աղոր «քաղաքապետն ահա ինչպէս մտածութիւն» (107) լինելը։ Խորհուրդը՝ մտածողը միայն գիտէ, եւ նա՞ որուն կը յայտնէ մտածողը. իսկ Փարպեցին յետ այնչափ տարւոյ երբ տեսաւ Գորհնրեսին կամ նորա սրտակիցն իրէն մին, եւ իմացաւ զայդ։ Կրնար լսել՝ թէ Միհրնեսին էր այդ խորհրդոյն հեղինակը, եթէ այդպէս լինէր, ինչպէս խորհրդոյն որչափ ժամանակէ ի վեր նորա մտաց մէջ երեւելն իմանալ, այդ բանը կարելի էր միայն երեւակայութեամբ։

Բաց այսի, Ղազար՝ յիշեալ դարսն չայլ ազգի դէմ լարելու մէջ Միհրնեսին խորհրդակից դնելով Կոնիսեցին Վարազդադուն, զոր տեսնէք յառաջ, կը սկսի դեղեւիլ՝ թէ դոցանէ ու՛մ տայ խորհրդոյն գիտը. այսու յայտնի ընելով տարտամ աւտոնդութեան մի եւ կամ վերստին իւր երեւակայութեան հետեւիլը։ Այսպէս, մինչ դեռ զայն հազարապետին ընծայեց, եւ դարձեալ՝ թէ նա «եգիտ սատար մահաթոյն եւ գրգռիչ (ապա ոչ գտիչ) անօրէն խորոզմ չար մտածութեանն զայրն գրիւղազեաց զվարձողան» (117) եւ այլն, այլուր կը մերժէ զայն եւ գիտը միւսին կը սեպականէ՝ ըսելով. «Խորհէր ի միտս իւր այրն աստուածորաց, սաղիւղով նմա գիւնի (նախ դիմելն առ Միհրնեսին),... թէ կամ հաւանի աշխարհէն հայոց եւ ուրա նայ», եւ այլն (114). եւ «խորհոգի գիտեալն ի միտս (հազարապետին) արկեալ, առանցիկ կորստեան աշխարհիս լինէր» (108). «եղեւ դեզագործ մահու (այսինքն՝ նա հնարեց դեղը) եւ մատուցաւ (առաջարկող) կորստեան ոգւոց՝ անօրինաւ Միհրնեսին» (109). եւ «եղեւ պատճառ կորստեան բազմաց եւ կոտորածի աշխարհիս հայոց» (116)։ Ահա թէ Միհրնեսին «յայտնի քաղաքապետն» ուստի՞ կը ստանայ հայոց դարձի միտքը՝ վերջին տողից համեմատ։ Արդ այս հակասութեան միջեւ ինչպէս հանելու է զՂազար։ Այդ պատճառ Տէրպողադեան կը թողնուց, մեր կարողութենէ վեր լինելով։

Ըստ մեզ, այդ անցից մէջ Եղիշէի անձամբ ներկայութիւնն առանձին բաական էր հաւատարմութեան քան Փարպեցոյ, եթէ չլինէր իսկ ուրիշ փաստ։ Զոր օրինակ, եթէ հազարապետին ընծայուած խորհուրդը «սասանեան տոճմի փայփայած գաղափարն էր

Շապուհ երկրորդի օրերից սկսած», ուրեմն Տէրպողադեանի այդ վկայութեամբ իսկ չէր կարող այդ խորհուրդը մի անհատի մտաց գիտ լինել. յարգելի քննադատն այդու իսկ կը տապալէ իւր շինածը Ղազարայ վերայ։ Ընդ հակառակն, ըստ Եղիշէի՝ ոչ լոկ մոզայ, այլ միանգամայն պարզից ամբողջ նախարարութեան համողումն էր այն, ինչպէս յառաջ տանելով իւր խօսքը՝ կ'իմացնէ. «Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին եւ մեծաւ մեծացն որ էին (եւ ոչ թէ յայնժամ եղեն) ի նմին բանի» (16). ուրեմն մոզերէն լսելէն յառաջ ունէին նոյն համոզումն։ Ուրիշ տեղ մ'այլ կ'իմացնէ Միհրնեսինի մոզաց հետ մասնակցութիւնը եւս ի նմին. «Իսկ չարասէր մոզ պետն Հոնդերձ մեծ հազարապետեան շնչեաց չարախօսութիւն» (69) եւ այլն. եւ պարսից կրօնական նամակը նորա անուամբ կը դնէ։ Ուրեմն, ըստ իրեն՝ ոչ մոզերը եւ ոչ Միհրնեսինի հեղինակ չէին այդ հինաւորաց խորհրդոյն, այլ արծարծողք միայն, եւ փուլ թացողք անոր կատարումն. բայց այդ արծարծման սկիզբը մոզերը տուին, երկիցս կրկնելով նոյն խրատն այլ եւ այլ ժամանակ (15, 32). եւ այս է ուղիղը։ Զայս ինքն իսկ Ղազար կը խոստովանի առ հայա գրուած թղթին մէջ, Բագկերտի բերանը դնելով այս խօսքը. «Իսկ իմ գմտաւ ածեալ, ի մոզոցն եւ յայլ իմաստոցն եւ յառաջ մարդկանէ արեաց աշխարհիս տեղեկացեալ, թէ... պարտիմը ընդ փրկութիւն եւ ընդ գիտ ամենեցուն հոգւոց հոգալ եւ գտանել» (122)։

Եղիշէ բնաւ չափ չունէր մի եւ նոյն խորհրդի նախ մոզաց բերանը դնելու մէջ, փոխանակ հազարապետին տալու։ Եւ այս կէտիս մէջ Ղազարայ տարածայնութեան պատճառն իմանալու համար՝ հարկ է նկատել նորա ճիշդ՝ միշտ տարբեր բան մի ըսելու Եղիշէէն։ Վարդանանց պատերազմի պատճառութիւնը կ'առնու անորմէ, — ինչպէս կ'իմանանք նորա (Եղիշէի) պատմածոց մասնաւորապէս հետեւութենէ՝ հանդերձ գուղընթաց կարգաբանութեամբ, — եւ նորա անունն անգամ չի տար, որպէս զի հետեւող չկար. ծուր։ Եւ կը դարդարէ զայն նայպիտի հանգամանք՝ որ առանձնոյն քով չկան. ինչպէս են՝ Վարդանայ ի յոյն փախուտը, ալուաւ նից մէջ կամարապետն Արշաւրի կառոյն մանրամասնութիւնը, Պարսկաստանի ճանապարհին վերայ Ղեւոնդի եւ Վասակայ հոնդի պումն եւ խօսակցութիւնը*, եւ այլն. դի-

* Զոմանս յայսպիսի գանազանութեանց կը յիշէ

պուռածք, որք «պրագմատիկական ուղղութիւնից» աւելի՝ ժողովրդական ախոյոժ եւ րեւակայութենէն ծագած լինելու վիպական երեւոյթն ունին*։ Փարպեցիին ներկայ խննդը այլ մէջ այլ ուզեր է ճշտանալ աղբերն. եւ անշուշտ ժամանակի անցից մէջ Միհրը ներսեհի մեծ գործունէութիւնն ապուէն աւնըլով, անոր ընծայեր է նա եւ գործոյն սկիզբը, խրատութիւնը. բայց Յազկերտի թղթոյն մէջ մատնելով ինք գիշերը, եւ յայտ ներլով նշմարութիւնը, ինչպէս տեսանք։

Գ. Երկու պատմաց հայեցից տարբերութիւնը Տէրպօղոսեան կը նկատէ «նա եւ միգրեր եւ եպիսկոպոսների գործունէութեան խնդրում»՝ Յազկերտի ձեռնարկութեան սկզբին. «եւ կը գտնէ, որ ըստ Եղիշէի՝ մոզերն են Յազկերտի քով «Հրահանգողի եւ ներգործողի» դեր կատարող, եւ եպիսկոպոսներ նախարարաց քով. իսկ ըստ Փարպեււոյն՝ Յազկերտ եւ նախարարք են այդ դերը կատարողք կրօնական գասուն վերայ։ «Այսպէս Յազկերտը, Ղազարի Համաձայն, հրահանգում է մոզերին դաւանանքը ցրել, ... եւ նախարարները հրամայում են եպիսկոպոսներին ժողովուրդի հրովարտակին պատասխանել լու համար. իսկ մոզերը եւ եպիսկոպոսները միայն Հրաման կատարողներ են Հանդիսաւ, նուս՝ Բայց Եղիշէի աւանդելով՝ մոզերն են հրամայում քաջաւորին «... կատարեալ, գորգումարեալ, արա, խաղա, գնա, զազանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ,» — ... նոյնպէս եւ Յազկերտին պատասխանում են նախարարների փոխարէն եպիսկոպոսները, եւ այդ խնդրում նախարարները միայն «Հաւանուութիւն» են տալիս»։

Այս տեսութիւնն այլ որպիսի հեռի է ստուգութենէ եւ անկողնակալութենէ։ Թէ Եղիշէ «Յազկերտի ձեռնարկութեան սկզբին» մոզաց «Հրահանգողի եւ ներգործողի» դեր կ'ընծայէ, եւ ոչ թէ նոցա տաւաձինն, այլ պարսից աւագանւոյն հետ ի միասին, այդ

ստույգ է, ինչպէս տեսանք յառաջ։ Բայց միանգամայն եւ ճշմարտութիւն է այդ, — սա այժմ գեալնք խօսի՝ թէ որպիսի բնութիւն ունէր այդ դերը, — ինչպէս կ'իմանանք նոյն իսկ նորա հակառակ վկայող կարծեալ Ղազարայ բազմաթիւ վկայութիւններէն։ Չոր օրինակ. Յազկերտ լսելով Միհրնեբսեհի կարծեցեալ խորհուրդը, «յայտներ մոզացն եւ այլ աւագանոյն տրեաց» (121)։ Պարսից թղթոյն մէջ ինքն Յազկերտ զարմանալ կը յայտարարէ՝ թէ իւր ձեռնարկութեան համար նախ թելադրութիւն ընդունած է «ի մոզացն եւ յայլ իմաստուն եւ յաւաք մարդկանէ արեաց աշխարհին» (122), գորտեսանք եւ յառաջագոյն։ Հայոց մեծարկական պոտասխանն ընդունելով՝ կը հրամայէ «կուշել զմոզսն եւ զամենայն աւագան դրանն, ... եւ կարդալ առաջի ամենեցուն»։ Եւ լուեալ զրանն նամակին թագաւորն հանդերձ մոզքն եւ ամենայն աւագանեալ դրանն, եւ... հաւցանէր ցմոզսն եւ ցամենայն Արեաց աւագանին... իսկ դաւք մոզացն եւ ամենայն մեծամեծացն... Իրբեւ լուաւ զայս ամենայն ի մոզացն եւ յամենայն դրան աւագանոյն» (130-1)։ Իբրեւ մեր նախարարք կը կոչուին ի դուռն, կը հրամայէ Յազկերտ, «որպէս զի ամենայն աւագանին դրանն՝ հանդերձ երեւելի մոզք» առաջի նորա լիցին ի խորանին» (135), եւ այլն։ — Այս ամէն վկայութիւնք, յորա առաջին տեղին Ղազար միւտ մոզաց կուտայ եւ ապա կը յիշէ զաւագանին, կը հաւատեն մեզ՝ թէ մոզերն՝ ոչ միայն «Հրահանգող եւ ներգործող» էին Յազկերտի վերայ, այլ եւ զիմաւոր եւ մեծագոյն ազգեցութիւն ունեցող քան զաւագանին։ Ղազարայ այս բոլոր խօսից աչք կը գոցէ Տէրպօղոսեան, եւ մոզաց այդ դերը Յազկերտի կուտայ նոցա վերայ. փաստ. — որովհետեւ Յազկերտ առ հայս նամակը նոցա գրել կուտայ. «կաշէր զմոզսն, եւ գրեալ զօրէնս մուգութեանն՝ տայր բերել ի հայս» (121)։ Եթէ դա փաստ մ'է, չէ կարող հակառակ լինել Եղիշեայ, որ ունի մի եւ նոյն վկայութիւնն աւելի որոշ. «հրաման ետուն մուգաց եւ մոզպետաց՝ նամակ մի գրել» (40)։ Բայց չենք գիտեր՝ թէ արքայի Հրամանաւ ներգործող լինել նորա կրկայ. Հպատակաց իրենց իշխեցողաց վերայ ազգելն ամենասուփոր բան չէ՞։ Կը զարմանանք այս բանիս դէմ հակառակութեան վերայ. — Այժմ տեսնենք՝ թէ որպիսի ներգործութիւն էր այն։

Յայտնի է Փարպեցւոյն խօսքերէն՝ թէ լոկ խորհրդատուք էին արքային։ Բայց ըստ Եղիշէի՝ հրամայողք են եղեր, որովհետեւ կ'ը-

եւ ար. Գր. Խալսթեան՝ ի Ղազար Գորգիշէ եւ Գորգիշէի, ընդիշէ միւտ ժողովուրդեալ նկատելով միւսին զէմ Սակայն մեր ընթերցողները չենք կարող վստահեցնել յարգելի գիտականին 1885ին ունեցած կարծեաց վերայ. որովհետեւ անցեալ տարի Ամստըհայ Հանգիստի մէջ (թիւ 4) յորդաւածով մի ծանոց թէ փոխած է զաւագանը. եւ չենք գիտեր՝ թէ այս տարի ինչ կարծիք ունի։

* Աստուծոյ կարգէն են նա եւ վահանայ հոգիւր հոգեւում տնայ հոգեւորաց զէմ, եւ երեւում էր ի հոգեւորաց զէմ տարած գեղատեսական պաթութիւնքը, կատարուած ոչ թէ երկայն տարիներ յառաջ, այլ որ զարմանալին է, նոյն ինքն Փարպեցւոյն օրով։

անն անոր. « Կատարեալ, զօր զումարեալ, արա » եւ այլն : — Կ'երեւի մեր քննադատը տեղիակ չէ՝ թէ բայից հրամայական եղանակն հայերենի մէջ միշտ հրամայել չի նշանակեր, այլ եւ խորհորջ տալ եւ մինչեւ իսկ աղաչել (խանարհեցո՞ տէր զունկն քո եւ լուր ինձ) եւ այլն : Բայց նոյն իսկ Եղիշէի հարցընենք իւր ըսածին մեկնութիւնը. « Հաճոյ թուցաւ, կը յարէ իսկոյն, խորհորջո՞ւ թագաւորին եւ մեծամեծացն » (16) : Յայտնի է ուրիմ՝ թէ Եղիշէի խօսքերն այլապէս մեկնելն իրենց կերպարանքէն օտարացնել է գաւնոնք : — Դառնանք խօսել Լպիսկոպոսաց գործունէութեան վերայ :

Փարպեցին խօսելով հայոց նամակագրութեան մասին, կ'ըսէ. « Ժողովեցան այնուհետեւ զսոս հրամանի տակնոտերացն հայոց սուրբ եպիսկոպոսք » եւ այլն (124). եւ Եղիշէ. « Այս ամենայն եպիսկոպոսք... Ժողովալք թագաւորանստ տեղից յԱրտաշատ, հառաւորեալք նախարարացն... աւարին նամակին պատասխանի » (47) : — Այս տեղ մին միւսին բնաւ չի հակառակիր. այլ երկուքն ալ զատ զատ հանգամանաց վերայ կը խօսին : Յազկերտի թուղթն ուղղուած էր ոչ թէ Եկեղեցական դատուն, այլ ընդհանուր ազգին, « Հայոց մեծաց » (Եղ. 41), եւ զխաւորապէս անոնց՝ որք զազգը կը ներկայացնէին Յազկերտի առջեւ. այս ինքն « առ ամենայն հայոց առաջանին » (Փրպ. 121). եւ միանգամայն թղթոյն պատասխանէն կախուած լինելով Հայաստանի քաղաքական բախտը, հարկ էր որ նախարարք որոշէին ինչպիսի՞ պատասխան պէտք էր տալ. ուստի եւ իրենց կը վերաբերէր առաջարկել եպիսկոպոսաց՝ որ ժողովին եւ պատասխանեն ինչ որ պատշաճ կը դատէին ըստ կրօնից՝ առանց երկնչելու անոր ժանր հետեւանքներէն : Այդ առաջարկն է՝ զոր « հրաման » կը կոչէ Ղազար : Այս մասն չռանի Եղիշէ, եւ ոչ թէ կը մերժէ. նա կը սկսի այն կէտէն թէ նամակը որ գրուեցաւ, տեսան նախարարք եւ սուրին իրենց « Հառաւորութիւնն » անոր իմաստից նկատմամբ : Ղազարայն ճշգրտանք ժողովելու մէջ է, եւ Եղիշէի հառաւորութիւնը՝ թղթոյն բովանդակութեան մէջ. ուրիմ իրարմէ տարբեր են բոլորովին : — Այս իմաստագրութեան եւ նամակին հանգամանաց նկատմամբ. այժմ խօսինք ժողովոյն վերայ :

Եկեղեցական ժողովոյ մէջ, որ կը խմբուի որ եւ է կրօնական խնդրոյ համար, իշխան եւ հրամանատու եպիսկոպոսութիւնն են, կամ թէ ըսենք՝ Եկեղեցական դասը. եւ որոշմունքն որ

կը կատարուին, պիտի հրատարակուին նոցա անուամբ : Եթէ գտնուին Հոն աշխարհական իշխանք, թէպէտ եւ լինին դժբաղատան, դիմադրողք եւ ժողովն իրենց առաջարկութեամբ կազմուած, հպատակ եւ ունեղոր են նոցա եւ իւրաւունք չունին այլ ինչ գործել : Բայց միայն « Հառաւորութիւն » տալ : — Այս պիտի ժողովներէն մին է Արտաշատու յիշեալ ժողովն, ուր ոչ թէ հաւատոյ մի մասն, այլ ամբողջ քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտպանուէր, եւ անոր գոյութեան սպառնացող վտանգաց դէմ կը զինուէր : Հոն եպիսկոպոսութեան, որոց զուլին էր կաթողիկոսը, ներգործող եւ հրահանգող էին նախարարաց : Միացեալ եւ սոցա դերերը բոլորովին տարբեր էին : Միգերն իրեւ կրօնից վարդապետք՝ լոկ շարագրեցին սյարսից թուղթը, եւ Յազկերտ իւր « աստուածաբար » (Ղգ. 118) իշխանութեամբն հաստատեց զայն եւ իւր հազարապետին անուամբ զրկեց (Եղ. 41) : Իսկ եպիսկոպոսութեան ժողովոյն մէջ ընդ հառաւոր իրենք էին « աստուածաբար » իշխողք, եւ քաղաքական իշխանութիւնը միայն հաւանող : Քրիստոնէական ընդհանուր Եկեղեցւոյ ընթացքն այն եղած էր եւ այս պիտի լինէր եւ յայնժամ : Այս պատճառաւ Եղիշէ հարկ իսկ չի տեսներ նոյն ժողովոյն մէջ գտնուող նախարարաց անուանքն յիշել առանձին. ինքն՝ որ ուրիշ ամէն տեղ, ուր կը յիշէ նոցա յատուկ գործունէութիւնը, զանց չի ընէր յակնանէ ցանուանէ յիշատակել բոլորն : Այլ : Իսկ Ղազար թէպէտ կը յիշէ Հոս այլ, բայց յետ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից (124-6). ինչպէս նա եւ փոքր ինչ յետոյ, « զրեւոյ զայս... սուրբ քահանայից ժողովոյն, եւ հանդերձ ամենայն նախարարոցն հայոց ետուն տանել առ թագաւորն » (130). Նախարարաց երկրորդական տեղ կու տայ թէ ժողովոյն եւ թէ նամակին ստաբման մէջ, հաստատելու համար մեր ըսածին ճշմարտութիւնը : Ուստի թող չզարմանայ Տէրպղոսեան՝ Եղիշէի նախարարաց ցուցակը Հոս չաւանդելուն, եւ « նախարարների պատասխանատուութեամբ գրուած նամակը Յովսէփ եպիսկոպոսի անունով ներկայացնելուն » վերայ, երբ Ղազար այլ կը վկայէ թէ « քահանայից ժողովն » էր զայն գրողը, եւ ոչ նախարարք՝ որք միայն առաքման մասնակցեցան :

« Պէտք էր կարծել, կ'ըսէ, որ հայոց պատասխանի պատճառով պատժուող եւ Պարսկաստան կանչուող անձանց մէջ առաջին պատասխանատուն պիտի լինէր այն անձը, որի անունով նամակը վերնադրուած է : Բայց Յով-

սեփե կայկոպոսը * ոչ պատասխանատու է համարուել այդ նամակի համար, եւ ոչ էլ Պարսկաստանն է գնացել: Այս հանգամանքը որդ չափով կառկած ի տակ է դնում նամակի անաղաւաղ մնալու խնդիրը » եւ այլն: Գանք այդ գեղարուծեանց բովանդակը:

Հայոց թղթայն պատասխանատու միայն Յովսէփ չէր կարող ինչէ կամ կարծուել Յագկերտէն, քանի որ միայն զինք չէր հռչակեր գրող անոր, այլ կը յաւելոյր՝ « ամենայն միաբանելովքս ի մեծամեծաց մինչեւ ցիրս քուէս » (47). որոց մէջ անվրէպ կ'իմացուէին եւ նախարարք, ըստ որում առ ընդհանուր հայս եւ յատկապէս նոցա ուղղուած նամակին պատասխանն էր այն: Հետեւաբար նախարարք եւս պատասխանատու էին, եւ այն պատճառաւ իսկ ի դուռն կոչուեցան:

Բայց թէ ինչո՞ւ Յովսէփ այլ կոչուեցաւ, պատճառը չառ պարզ է: Յագկերտ հայոց պատասխանին փոխարէն գրեց հրովարտակ մի, որ թէ ըստ Եղիշեայ (70) եւ թէ ըստ Ղազարայ (132) « միայն կոչոյ հրաման » էր, առանց խօսելու հայոց գրածին վերայ: Այլ է՝ թէ հայք հրովարտակին անողոր լեւուէն եւ իբրաց ընթացքէն գուշակեցին սպառնացող փոթորիկը: Գիտէր Յագկերտ, որ եթէ կաթողիկոսը առանձին կամ նախարարաց հետ միանգամայն առ ինքն կոչէր՝ պատասխան տալու իրենց գրածին համար, կամ առանց իսկ այս յաւելուածին, հայք պիտի թողակէին իսկոյն կաթողիկոսին եւ իշխանաց տխուր վախճանը, եւ թոյլ չտային երթալ: Ուստի մտածեց կոչել միայն նախարարքը, որոց ստեպ երթն արդէն սովորական էր (Եղ. 21), եւ յիստել Յովսէփայ եւ նամակին նկատմամբ, յուսալով՝ որ երբ զանոնք կոչէ եւ բռնութեամբ ի մոզութիւն դարձնէ, նոցա զինու գորութեամբ կարող է այնուհետեւ եկեղեցական դասը եւ ամբողջ ազգն այլ դարձնել: Այս է մեր մեկնութիւնը:

Գ. Երկու խօք եւս պարսից եւս Հայոց նամակաց մասամբ:

Ելիշէ կը յիշէ հինգ թղթեր, որոց երեք պատճենները միայն մէջ կը բերէ: Առաջինն է՝ հրովարտակ Յագկերտի առ Հպատակ ազգս, որով կը հրաւիրէ գանոնք ընդդէմ քուշանաց (17). Ղազար զայս չի յիշեր, զի իւր պատմութիւնը փոքր ինչ ուշ կը սկսի: Երկրորդն է պարսից կրօնից վարդապետութիւնը

(41). Ղազար՝ ասոր փոխարէն՝ արքայէն հրովարտակ մի կը դնէ նոյն առթիւ, բայց տարբեր բովանդակութեամբ (121): Երկրորդն է հայոց պատասխանը (47). նոյնը եւ Ղազարայ քով կայ, բայց նոյնպէս տարբեր բովանդակութեամբ (127): Զորրորդն է ուրիշ հրովարտակ մի՝ սրով գնախարարս ի դուռն կոչեց (70). զայս եւ Ղազար կը յիշէ (131), եւ ոչ միայն քով չկայ պատճեն: Հինգերորդն է թողութեան կեղծ հրովարտակ մի յետ ապրտամութեան (147-8. եւ ի Ղզ. 197), նոյնպէս անպատճեն: Առաջինը եւ վերջին երկուքը խնդիր չեն վերցնել. կը մնայ քննել միւսները:

Եղիշեայ երկրորդ նամակին՝ զոր գրեցին մոզերն՝ ուղարկող կը հանդիսանայ Միհրնէրսն: Ասոր մէջ յետ մոզութեան վարդապետութեան կ'ըսուի. « Երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, եւ կամ արիք ի դուռն եւ կոչեք » (45): Իսկ Ղազարայ հրովարտակին մէջ՝ որ է յանուն Յագկերտի, բնաւ չկայ մոզութեան վարդապետութիւն. այլ կ'ըսուի միայն. « Չօրէնս մեր զստոյց եւ զարդար գրեցաք եւ տուաք բերել առ ձեզ » (122). կ'ըսուի եւս: « Այլ եւ այս կոչ մեզ եւ մեզ, զի զկարծեցալ զձեր օրէնսց առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ » (123). անտարակոյս այս հրամանն յիշեալ օրինաց հետ էր: Արդ թէ դաւանութիւնը եւ թէ այս հրամանը կը գտնենք Եղիշէի թղթայն մէջ. իսկ Ղազարայ այդ հրովարտակը լոկ կը օտիպէ ընդունել նախ քան զինքն առաջուածի մի բովանդակութիւնը: Ուրիշն դա զատ է պարսից դաւանութեան թղթէն. ինչպէս յայտնի է եւ այն հանգամանքէն, որ մինչ զայդ կը կարդան եւ կը պատասխանեն, դաւանական իւր թէ « եւ բանալ անգամ կամ տեսանել ոչ կամեցան » (Ղզ. 128): Արդ՝ Ղազարայ յիշեալ հրովարտակը կը հաստատէ Եղիշէի առանձնապէս պատճենին վաւերականութիւնը, եւ ինքն իրեւ երկրորդ անգամ արուած հրաման մի կը հանդիսանայ:

Արդ կրկին (ըստ Եղ. մի) թղթոց փոխարէն հայք մի նամակ գրեցին՝ ըստ երկուց պատճապ եւս. ըստ Եղիշեայ՝ քրիստոնէական կրօնից ընդարձակ պաշտպանութիւն՝ պարսից պապանջին համեմատ. եւ ըստ Ղազարայ՝ Յագկերտի հրովարտակին համառօտ պատասխան մի, յորում կ'ըսուի հակառակ միւսին. « Եւ ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ՝ ըստ հրամանիդ ձերոյ՝ պատշաճ համարեցաք » (129): Ուրիշն ասոնց մին կամ միւսն անհրապազատ է: Մենք կը կասկածիմք երկրորդին վերայ. վասն զի եթէ յիշուի այդ էր հայոց թուղթը, այդ պարզ եւ չնչին

* Ամեն անգամ զՅովսէփ « կայկոպոս » կը կոչէ, արեւելք չէ՛ յիշեր թէ նա իւրօրինակ էր աստիճանաւ, թէ եւ ձեռնադրութեամբ ասկաւրն ստակ երեց (Փարս. 124):

գրութեան համար՝ զոր կարող էր նախա-
բարներէն ո՛ր եւ է մին եւս շարագրել, ի՞նչ
հարկ կար այնպիսի եկեղեցական մեծ ժա-
ղով գումարել, որոյ արդիւնքն ընդ հակա-
ռակն պիտի լինէր քան զայդ բարձր՝ նշտ-
նաւոր բան մի. թող աղօր ներքին պէսպէս
թերութիւնքը: Եւ մեր այս կասկածն ստու-
գութեան կը փոխուի, երբ կը նկատենք հե-
տեւեալը. պարսից առ Եղիշէի վաւերական*
թղթոյն մէջ գրուած երկու պայմանաց համե-
մատ — «կամ առնել բուն առ բուն նամակին
պատասխանի, եւ կամ յառնել ի դուռն դուր»
— հայք կամ պիտի երթային, եւ կրնային
երթալ՝ ինչպէս յետոյ գնացին, եւ կամ պիտի
պատասխանէին նոցա պահանջին համամատ-
իսկ արդ չգնացին մինչեւ վերջին հրովար-
տակը, ուրեմն կը հետեւի՝ թէ «բուն առ
բուն» պատասխանեցին. եւ այդպիսի պա-
տասխան՝ Եղիշէի թուղթն է: Պարծեալ ու-
րիշ փաստ մի կը գտնենք Յազկերտի հրո-
վարտակին (Ղազարայ աւանդածին) այս
խօսքի մէջ. «Այլ եւ այս կայ մեղ եւ մեզ,
գի զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել
հրամայեցաք ձեզ»: Եւ այդ մեզ մեղ՝ ապաշաւ
կը ցուցնէ իւր տուած հրամանին վերայ.
եւ այդ ապաշաւն ուրիշ կերպով չէր կարող
ունենալ, բայց եթէ Հայոց կողմանէ անա-
խորժ պատասխան մի ստանալով՝ նկատմամբ

իւր առաջարկութեան, այն է՝ պաշտպա-
նութիւն քրիստոնէութեան ընդդէմ մոգու-
թեան: Ապա ուրեմն այդ վկայութեամբ այլ
Եղիշէի թուղթը կը հաստատուի: Հետեւա-
բար հակասական է Փարպեցւոյն Հայոց ըն-
ծայած պատասխանին այն խօսքը, թէ «եւ
ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ...
պատյան Համարեցաք». ուրեմն եւ իւր բո-
լոր թուղթն անընդունելի է: Այսուհետեւ
կը սպասենք, որ Տէրպոզոսեան ցուցնէ՝ թէ
Եղիշէի աւանդած Հայոց նամակը «Ե դարի
կէսին շարագրուիլ չէր կարող»:

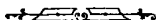
Ղազարայ աւանդած գէթ յազկերտեան հրո-
վարտակին պատճէնը կրնար ընդունելի լի-
նել, եթէ չլինէր հետեւեալ հանգամանքը:
Երբ Յազկերտ կ'ընդունի Հայոց միակ — Ե-
ղիշէի աւանդած — թուղթը, թէ ըստ Ե-
ղիշէայ (69) եւ թէ ըստ Ղազարայ (130)
բարկութեամբ լցուած, իսկոյն կը գրէ վեր-
ջին (անպատճէն) հրովարտակը՝ մեր նախա-
բարներն ի դուռն կոչելով. հետեւաբար ա-
ւելորդ կը լինի՝ յետ Հայոց նամակին եւ
նախ քան զայդ հրովարտակ՝ ուրիշ մի գնել:
Ուստի և անհարազատ կը դառնան Փարպե-
ցւոյն երկու պատճէնքն այլ. — Յիշեալ թըղ-
թոց նկատմամբ նա եւ ուրիշ անգամ առիթ
ունեցած ենք խօսել*, եւ ցոյց տալ մեր
կարծիքն հաստատող ուրիշ հանգամանքներ
եւս:

Շարայաբելի

Հացունի

* Տէրպոզոսեան եւս վաւերական կ'ընդունի զայն.
այնու՝ գի մինչդեռ Հայոց գրածին վերայ կը տարա-
կուսի, միւսին վերայ բնաւ կասկած չի նսնար:

* Բազմավեպ, ԵՄ, 274-7:

ԿԱՐԳ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Ձորս եմ կարգ գիտութեամբ. Նախ՝ որ գիտէ, և թէպէտ գիտէ զի գիտէ, ասե՛ չեմ քաւա-
կամ խօսելոյ. սա իմաստուն է և հեզ. ուսիր ի սմամէ: Երկրորդ՝ չգիտէ, և գիտէ զի չգիտէ, և
խոստովանի՝ թէ ոչ գիտեմ. և սա քաղի է, ուսո՛ զսա: Երրորդ՝ ոչ գիտէ, և անգիտամայ թէ ոչ
գիտէ, և խօսի անգիտաբար. սա յիմար է, և ոչ գիտէ զսկսարութիւն իւր, որպէս զյար Յիւսմոյ
զարթո՛ զսա: Չորրորդ՝ որ ոչ գիտէ, և գիտէ՝ զի ոչ գիտէ, քայց սնմափառ հպարտութեամբ լինի
և յանդգնի խօսիլ. այնպիսիս մզտէտ է և լիւր, փախիլ ի մմամէ:

Մտրմ. Գրւ. 767, ը. 7: